

پیشگامان نگارش در علوم قرآن

سیدمحمدباقر حجتی^۱

ابراهیم اقبال^۲

چکیده

اندکی پس از نزول قرآن بحث و تألیف درباره آن آغاز شد و در سده‌های بعدی گسترش یافت. می‌توان تألیفات موجود و نیز آثار یادشده در فهرست‌ها و منابع را دسته‌بندی و پیشگامان نگارش در هر دسته و علم را شناسایی کرد. این نوشتار ضمن تقسیم علوم قرآن براساس تألیفات، پیشگامان نگارش در هر یک از آن علوم را معرفی و تألیفات و کیفیت آنها را بیان می‌کند و از رهگذر آن پیش‌نگاشته‌های موجود و انتشاریافته را روشن و آراء موجود درباره نخستین مؤلفان در اهم علوم قرآن را بررسی می‌کند.

کلید واژه‌ها: تاریخ قرآن، قرائات، رسم‌الخط، اعراب قرآن، فضائل قرآن، واژه‌شناسی، ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، علوم بلاغت.

۱. طرح مسئله

اندکی پس از نزول قرآن نگارش درباره علوم آن آغاز شد و در قرن دوم هجری گسترش یافت و در دو قرن سوم و چهارم به شکوفایی رسید. در قرون بعدی نیز گاهی از رونق برخوردار و احياناً مورد بی‌مهری بود و در دوره معاصر از روندی فزاینده بهره‌مند است.

قرآن مجید پیدایش این تألیفات و علوم را موجب گشته است و همه مستقیم یا غیرمستقیم ریشه در نزول قرآن دارد. می‌توان تألیفات یادشده در فهرست‌ها و منابع، البته غیر از تفسیر، ترجمه، احکام و قصص قرآن را ذیل ده عنوان جای داد. آنگاه با در نظر گرفتن ترتیب تاریخی

۱. استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران

۲. عضو هیات علمی گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران

آنها، زمان پیدایش و پیشگامان نگارش در هر دسته و دانش را پی برد. هرچند برخی فهرست‌نویسان و اوائل‌نگاران، اشاراتی به بعضی از آغازگران علوم قرآن نیز داشته‌اند؛ اما از آن رو که فهرست تاریخی تألیفات را پیش رو نداشته‌اند، آراء دقیقی ارائه نکرده‌اند. به این دلیل که در پژوهشی دیگر این آثار و علوم، تقسیم‌بندی و با ترتیب تاریخی فهرست گردید، نگارنده بر آن داشت در این نوشتار، پیشگامان نگارش در اهم علوم قرآن را معرفی و تألیفات و کیفیت آنها را بیان و پیش‌نگاشته‌های موجود و انتشاریافته را گزارش کند و آراء موجود درباره آغازگران تألیف در علوم قرآن را مورد نقد و بررسی قرار دهد تا بدین‌وسیله، پیدایش و سابقه و سیر هر یک از آن علوم روشن شود و گوشه‌ای از عظمت قرآن و اقدامات به عمل آمده در آستان آن جلوه نماید.

۲. ۱. مجموعه‌های علوم و تاریخ قرآن

پیشگام علوم قرآن و تقسیم آن، امیر مؤمنان حضرت علی بن ابی طالب (ع) است. آن حضرت در روایتی مفصل، آیات قرآن را به شصت نوع تقسیم و برای هر نوع مثالی ذکر فرمود. این روایت به چند طریق و به چند نام به ما رسیده است. مجلسی نقل محمدبن ابراهیم نعمانی (حدود ۳۴۰ق) را با نام تفسیر نعمانی به طور کامل (۹۰/۳۰-۹۷) و بخش‌هایی از نقل سعد بن عبدالله اشعری (۸۹/۶۰، ۹۰/۹۷) را آورده است (صدر، ۳۳۴؛ استادی ۶-۸). تقسیم یادشده در آثار و تفاسیر دیگر نیز بروز یافته است (استادی، ۸-۹). هر چند در سند و متن این نقل تأملاتی وجود دارد (همو، ۱۱-۱۹).

نخستین نگارنده‌ای که بر نگارش خود، نام «علم یا علوم قرآن»، نهاد، محمدبن عمر وافدی (۲۰۷ق) با الرغیب فی علم القرآن است (ابن ندیم، ۱۲۸؛ صفار، ۴۰۲؛ مهدوی راد، ۲۸). کتاب با نام‌های الترغیب فی علم القرآن (یا قوت، ۱۸/۱۲۸۲)، الرغیب فی علم القرآن و غلط الرجال (ابن ندیم، همانجا) و الترغیب فی علم المغازی و غلط الرجال نیز یاد شده است. با توجه

به تخصص و حوزه پژوهش و نگارش مؤلف بعید می‌نماید که این کتاب در بردارنده مباحث و علوم قرآن باشد (مهدوی‌راد، ۲۸).

اولین مؤلفی که چند علم از علوم قرآن را در تألیف خود فراهم آورد، ابو عبید قاسم بن سلّام (۲۲۴ق) با تألیفات فضائل القرآن است (ابن ندیم، ۱۲۸؛ جوینی، ۴۳-۴۴؛ صفار، ۴۰۲). این کتاب عنوان علوم قرآن بر خود ندارد؛ اما می‌توان آن را نخستین کتاب جامع این علوم به حساب آورد. این تألیف در حدود ۷۰ باب ترتیب یافته است. اکثر قریب به اتفاق مطالب آن، روایات و احادیثی است که مؤلف در موضوعات قرآنی گردآورده و در اندک مواردی به توضیح پرداخته است. اهمیت کتاب در طرح عنوان ابوابی است که وی ابداع و روایات را ذیل آن جمع کرده است. ابو عبید عالم بزرگ حدیث و فقه و ادب اهل هرات بود، در آنجا زاده شد و به تحصیل علم پرداخت. به بغداد سفر کرد و در طرسوس هجده سال منصب قضاوت را بر عهده داشت و به امیر عبدا... بن ظاهر پیوست و همه آثار خود را به او اهدا کرد و حج گزارد و در مکه بدرود حیات گفت. کتاب‌های زیادی تألیف کرد (زرکلی، ۱۷۶/۵؛ کحاله، ۱۰۱/۸-۱۰۲). فضایل القرآن او به کوشش وهبی سلیمان غاوجی، در لبنان دارالکتب العلمیه ۱۴۱۲ق انتشار یافته است.

نخستین مؤلفی که با عنوان «علوم قرآن» به مباحثی از آن پرداخت، ابن انباری محمد بن قاسم (۳۲۸ق) با تألیف عجائب علوم القرآن است (جوینی، ۹۱؛ زرکلی، ۳۳۴/۶، صالح، ۱۳۲؛ علی شواخ، ۲۱۹/۳، مهدی‌راد، ۴۱-۴۲). مباحث فضائل القرآن، نزول آن به هفت حرف، کتابت مصاحف و تعداد سوره‌ها و آیة‌ها و کلمه‌های قرآن عناوین کتاب است. نسخه خطی آن در کتابخانه بلدیة (شهرداری) اسکندریه موجود است (همان‌جاها).

زرقانی، مؤلف البرهان فی علوم القرآن، حَوفی علی بن ابراهیم (۴۳۰ق) را نخستین نویسنده کتاب جامع در علوم قرآن دانسته است (زرقانی، ۳۵/۱، و رک: ابن خیر، ۸۹/۱؛ زرکشی، ۵۴/۱؛ زرکلی، ۲۵۰/۶؛ صفار، ۳۹۹؛ علی شواخ، ۱۸۸/۳).

پیشگام در انتخاب نام «تاریخ قرآن» و تألیف آن تئودر نولدکه آلمانی (۱۹۳۰م) است (زرکلی، ۹۶/۲؛ صفار، ۳۵۷؛ کحاله، ۹۷/۳؛ مهدوی‌راد، ۳۲۳-۲۳۱). نولدکه آلمانی خاورشناس پراطلاعی است که تحقیقات و مطالعات عمیق و گسترده‌ای در تاریخ ادبیات و اساطیر داشته است. زبان‌های شرقی و غربی را می‌دانست. تألیفاتی به زبان آلمانی و عربی به عمل آورده است (زرکلی، همان‌جا). این کتاب رساله دکتری اوست و اظهارنظرهای شخصی در آن بسیار است و نقد و بررسی گسترده‌ای اقتضا دارد. کتاب با بازنگری شاگردانش انتشار یافته است (لیزج، ۱۹۲۹، ۱۹۲۶، ۱۹۳۵ م و...).

در میان مؤلفان اسلامی، نخستین بار موسی جارالله ترکستانی روستوفدونی روسی (۱۳۶۹ق) بود که در زمینه تاریخ القرآن و المصاحف اثری نگاشت (زرکشی، ۶۴/۱، ۳۲۶؛ زرکلی، ۳۲۰/۷؛ صفار، ۳۵۷؛ علی شواخ، ۱۹۰/۳؛ مهدوی‌راد، ۲۳۴). اثر او چاپ شده است (پترزبورگ، المطبعة الاسلامیة، ۱۳۲۳ق/۱۹۳۴م. همراه با عقیلة أتراب القصائد). البته این ندیم تاریخ القرآن لتأیید کتب السطان اثر جعفرین احمد مروزی (۲۷۴ق) را یاد کرده است (ابن‌ندیم، ۱۸۴؛ یاقوت، ۱۵۱/۷؛ زرکشی، ۳۲۶/۱؛ صفار، ۳۶۹؛ مهدوی‌راد، ۲۲۸-۲۲۹). اما از آن رو که کتاب و ماهیت و محتوای آن در دست نیست، نمی‌توان به آسانی در مورد آن اظهارنظر کرد. مهدوی‌راد عنوان کتاب را گرفتار تحریف و تصحیف دانسته و محتوای آن را در «تاریخ قرآن» اصطلاحی نپذیرفته است (همان‌جا).

۲.۲. نزول قرآن

آغازگر نگارش در مباحث مربوط به نزول قرآن عبدالله بن عباس (۶۸ق) با تألیف نزول القرآن است. ابن عباس، صحابی بزرگوار رسول خدا(ص)، شاگرد خاص حضرت علی(ع) و از پیشگامان تفسیر قرآن بود. در مکه به دنیا آمد. در عصر بعثت رشد کرد و در کنار رسول خدا(ص) و در جنگ جمل و صفین یار و همراه علی(ع) بود. روایات زیادی از او در

منابع شیعه و اهل سنت موجود است. در پایان عمر نابینا شد و در طائف مقیم گشت و در همان‌جا از دنیا رفت. این کتاب به روایت عکرمه (۱۰۴ق) است و فقط ابن ندیم از آن یاد کرده است (ابن ندیم، ۵۸؛ رک: جونی، ۱۶؛ زرکشی، ۱۱۵/۱ پاورقی تحقیق در این مورد و دیگر موارد؛ مهدوی راد، ۱۲-۱۳). از این کتاب فقط نامی یاد شده است.

نخستین اثر موجود در این مباحث تنزیل القرآن بمکه و المدینه از آن زهری (۱۲۴ق) است (زرکشی، ۱۱۶/۱؛ صفار، ۵۳؛ مهدوی راد، ۲۷). محمد بن مسلم زهری از محدثان و فقیهان مدینه منوره بود. به شام رفت و در آنجا مقیم شد و در شَعب مرز حجاز و فلسطین درگذشت (زرکلی؛ ۹۷/۷؛ کحاله ۲۱/۱۲). کتاب او چاپ شده است (به کوشش صلاح‌الدین منجد، بیروت ۱۳۸۳ق / ۱۹۶۳ م و نیز به کوشش حاتم صالح ضامن، مجله مجمع‌العلمی العراقی، ج ۷، بخش ۲ و ۳).

گام نخست را در تألیف اسباب النزول، علی بن عبدالله مدینی (۲۳۴ق) برداشت. سیوطی (الاتقان، ۱۰۷/۱) و حاجی خلیفه (۷۶/۱) وی را اولین مؤلف در این علم دانسته‌اند (ابن ندیم، ۲۸۲، با عنوان التنزیل؛ زرکشی، ۱۱۵/۱؛ علی شواخ، ۱۲۷/۱). نخستین اثر موجود با این نام *اسباب النزول* علی بن احمد بن محمد واحدی نیشابوری (۴۶۸ق) است. تألیف او نشر یافته است (به کوشش سیداحمد صقر، قاهره، داراحیاء الکتب العربیة، ۱۳۸۳ق / ۱۹۶۳ م و بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۴ق / ۱۹۸۴ م).

۳.۲. قراءات

قدم اول در اقدام به تألیف در «قراءات» را یحیی بن یعمر عدوانی (۸۹ یا ۹۰ق) با القراءة یا کتاب فی القراءة برداشت (زرکشی، ۴۲۹/۱؛ سزگین، ۵/۱؛ علی شواخ، ۱۳۴/۴؛ مهدوی راد، ۱۷). یحیی در اهواز چشم به جهان گشود و در بصره اقامت گزید و در همان‌جا چشم از جهان فرو بست. از شیعیان، تابعان، قاریان بصره، آگاه به فقه و حدیث و زبان عرب و شاگرد ابوالاسود

دؤلی (۶۱ق) در نحو بود (زرکلی، ۱۱۷/۸). وی این کتاب را در واسط نگاشت و در آن اختلاف مصاحف مشهور را گرد آورد. تألیف او اکنون در اختیار نیست؛ اما تا قرن چهارم در دسترس بوده است (ابن عطیه، ۲۷۵؛ سزگین، همان‌جا؛ مهدوی‌راد، همان‌جا)؛ اما صدر، پیشگام تألیف در این علم را ابان بن تغلب (۱۴۱ق) شاگرد حضرت زین‌العابدین علی بن حسین (ع) (۳۱۹) و ذهبی، ابو عبید قاسم بن سلّام (۲۲۴ق) را دانسته است.

کهن‌ترین اثر موجود در این علم، الجامع منسوب به عاصم بن ابی النجود (۱۲۷ق) است که نسخه خطی آن در لندن، کتابخانه چیستر بیٹی، ش ۴۶۹۳ نگهداری می‌شود (زرکشی، ۴۲۹/۱؛ سزگین، ۷/۱؛ صفار، ۴۸۱؛ علی شواخ، ۱۸/۴).

اولین تألیف انتشار یافته تاکنون، قراءات النبی حفص بن عمر بن عبدالعزیز (۲۴۶ق) است که به کوشش احمد علی لمّام، در اسکاتلند، ۱۴۰۴ق/۱۹۸۴م، نشر یافته است (ابن جزری، ۲۵۵/۱؛ زرکشی، ۴۳۰/۱؛ زرکلی، ۲۶۴/۲؛ سزگین، ۱۳/۱؛ صفار، ۵۲۹؛ علی شواخ، ۱۳۲/۴).

پیش‌نگاشته دانش تجوید، الادغام الکبیر، از ابو عمرو بن علاء زیان عمّار بصری (۱۵۴ق) است (ابن خیر، ۵۰؛ علی شواخ، ۲۰۳/۱-۲۰۴). وی، پیشوای زبان و ادبیات و یکی از قاریان هفتگانه بود. در مکه زاده شد و در بصره بالید و در کوفه درگذشت (ذهبی، ۸۳/۱-۸۸)؛ ابن جزری، ۲۸۸/۱-۲۹۱؛ زرکلی، ۴۱/۳). از تألیف او چند نسخه خطی موجود است (ریاض، دانشگاه ملک سعود، ش ۱۰۰۱، ۵/۱۲۱۲م؛ مکه مکرمه، مرکز البحت العلمی، ش ۹ مجموعه‌های قراءات؛ ظاهریه، ش ۵۹۸۷ و ۷۵۰۶).

اولین تألیف با نام تجوید، الرعایة لتجوید القراءة و تحقیق لفظ التلاوة، اثر مکی بن ابی طالب حموش قیسی (۴۳۷ق) است (حاجی خلیفه، ۹۰۸/۱؛ طاش کبری زاده، ۴۱۸؛ صفار، ش ۴۳۴، ۵۰۱؛ علی شواخ، ۲۴۳/۱-۲۴۴). این تألیف انتشار یافته است (به کوشش احمد حسن فرحات، دمشق، دارالکتب العربیة، ۱۳۹۳ق/۱۹۷۳م).

نگارش نخست در علم وقف و ابتداء، المقطوع والموصول فی القرآن عبدالله بن عامر یحصی (۱۱۸ق) است (ابن ندیم، ۵۶؛ ابن جزری، ۴۲۳/۱؛ سزگین، ۵/۱؛ صفار، ۵۵۵؛ علی شواخ،

۱۶۳/۴). ابن عامر یکی دیگر از قرآء سبعة و استاد مردم شام بود، در دمشق درگذشت (ذهبی ۶۷/۱-۷۰؛ زرکلی، ۹۵/۴). از تألیف او اثری در دست نیست.

اولین کتاب موجود در این علم، وقف‌التمام احمد بن موسی لؤلؤیی (نیمه دوم سده دوم) که در مصر، دیوان الأوقات، ۱۳۲۲ق چاپ شده است (ابن ندیم، ۵۶؛ ابن جزری، غایة‌النهاية، ۱۴۳/۱؛ زرکشی، ۴۹۵/۱؛ صفار، ۵۶۳).

۲. ۴. جمع و کتابت و تقسیمات قرآن

نخستین نویسنده در رسم‌الخط مصاحف، ابوالأسود دؤلی ظالم بن عمرو (۶۹ق) با کتاب فی‌النقط است (دانی، ۳-۹؛ زرکشی، ۵/۲؛ صفار، ۳۸۱). ابوالاسود، از تابعان، فقیهان، امیران، شاعران و بینان‌گذار علم نحو بود. در عصر خلافت عمر ساکن بصره شد. هنگام حکومت حضرت علی (ع) والی آنجا گردید و آنگاه که ابن عباس به حجاز گسیل شد، او امیر و جانشین حضرت (ع) در آن دیار شد و تا زمان شهادت آن حضرت (ع) پیوسته در مقام امارت آنجا بود. در جنگ صفین همراه علی (ع) بود. در بصره چشم از جهان فروبست (زرکلی، ۲۳۶/۵-۲۳۷؛ صدر، ۴۰-۶۱ با انبوهی از منابع و مطالب در شرح حال و تأسیس علم نحو و شیعه بودن ابوالأسود). از کتاب او اثری در دست نیست. نیز وی اولین فردی بود که به نقطه‌گذاری قرآن به منظور نشان دادن حرکت و اعراب کلمات اقدام کرد (ابوهلال، ۱۸/۱-۱۹؛ تستری، ۲۵۱). اولین اثر موجود و انتشار یافته، المصاحف ابن ابی داود سجستانی عبدالله بن سلیمان (۳۱۶ق) است (ابن ندیم، ۵۵؛ ابن جزری، غایة‌النهاية، ۴۲۰/۱؛ زرکشی، ۳۲۷/۶/۲؛ زرکلی، ۹۱/۴؛ صفار، ۳۶۳؛ علی شواخ، ۲۸۵/۳). این کتاب چندبار چاپ شده است (به کوشش آرتر جفری، هلند، لیدن با قاهره، الرحمانية و الرغائب، ۱۳۵۶ق / ۱۹۳۷م بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۶ق / ۱۹۸۶ م و...).

اولین کتاب در تقسیمات قرآن به دست عبدالله بن عباس (۶۸ق) با عدد‌المدنی الاول به عمل آمد (ابن ندیم، ۵۷؛ صفار، ۳۷۹). از این تألیف اثری به دست نیامده است.

نخستین کتاب موجود- در این زمینه- اجزاء ثلاثانة و ستین از عمرو بن عبید ابوعثمان بصری (۱۴۴ق) است (زرکشی، ۳۴۱/۱؛ صفار، ۳۶۵). نسخه‌ای از آن در دست است (لندن، کتابخانه چیسترپیتی، ش ۳۱۶۵).

پیشگام نگارش ویژه در دانش تناسب آیات و سوره، ابن‌زبیر و احمدبن ابراهیم ثقفی غرناطی (۷۰۸ق) با البرهان فی مناسبة ترتیب سورة القرآن یا البرهان فی تناسب سور القرآن است (زرکشی، ۱۳۰/۱؛ مهدوی‌راد، ۱۰۵-۱۰۶؛ زرکلی، ۸۶/۱). ابن‌زبیر محدث و مورخ بود. از عرب‌هایی بود که به اندلس وارد شد. در جیان زاده شد. به غرناطه رفت و در آنجا تألیفات خود را به پایان برد و زندگی او در همان‌جا به پایان رسید (زرکلی، همان‌جا؛ کحاله، ۱۳۸/۱). کتاب یادشده نشر یافته است (به کوشش سعید فلاح، تونس، دانشگاه زیتونه، ۱۴۰۸ق).

پیش‌قدم تألیف در علم تحریف‌ناپذیری قرآن، الهادی الی الحق یحیی‌بن حسین بن قاسم حسنی علوی (۲۹۸ق) با الرد من زعم أن القرآن قد ذهب بعضه است (زرکلی، ۱۴۱/۸؛ علی شواخ، ۲۰۸/۳). وی از پیشوایان زیدی بود. در مدینه منوره دیده به جهان گشود. به یمن رفت و فتوحاتی به عمل آورد و در صعده از دنیا رفت (زرکلی، همان‌جا). نسخه‌ای از کتاب او موجود است (المخطوطات المصورة، ش ۵۵۷/۱).

۲.۵. اعراب قرآن

پیشگام تألیف در اعراب قرآن محمدبن حسن بن ابی ساره رؤسی کوفی (۱۸۷ق) با اعراب القرآن است (نجاشی، ۳۲۴؛ سیوطی، بغیة، ۳۳؛ آقابزرگ، ۲۳۵/۲-۲۳۶؛ صدر، ۶۷-۶۸؛ طالقانی، ۱-۳۴۹). رؤسی از قاریان و نحویان شیعه بود. او و پدرش اهل کوفه بودند و از امام باقر (ع) و امام صادق (ع) روایت کرده‌اند. وی استاد نحو در کوفه بود. کسایی و فرّاء از شاگردان او بودند و سیبویه با تعبیر «کوفی» از او بسیار یاد کرده است (همان‌جاها). این اثر تاکنون به دست ما نرسیده است.

اولین تألیف موجود معانی القرآن و اعرابه ابراهیم بن سری زجاج (۳۱۱ یا ۳۱۶ق) است (زرکشی، ۴۰۶/۲؛ صفار، ۱۰۶؛ علی شواخ، ۱۷۵/۱). نسبت کتاب به او جای تأمل و بحث است (زجاج، ۱۰۹۵/۳-۱۱۰۰؛ به کوشش ابراهیم ایاری، بحث پایانی کتاب). این تألیف به چاپ رسیده است (به کوشش ابراهیم ایاری، قاهره، ۱۳۸۳ق/۱۹۶۳؛ به کوشش عبدالجلیل شلبی، قاهره، ۱۳۹۴ق/۱۹۷۴م، با نام اعراب القرآن و...).

۲.۶. فضائل قرآن

فضیلت نخستین مؤلف در فضائل قرآن از آن‌ابی بن کعب انصاری (۲۱ق) با تألیف فضائل القرآن است (ابن‌ندیم، ۵۶؛ زرکشی، ۵۶/۲؛ صدر، ۳۱۹-۳۲۰؛ صفار، ۴۲۰). وی از اصحاب و انصار رسول خدا (ص) و قاری و کاتب کتاب خدا بود. در مدینه منوره درگذشت (زرکلی، ۸۲/۱). صدر دلایلی بر تشیع وی آورده است (۳۲۳-۳۲۴). این کتاب را می‌توان نخستین تألیف در علوم قرآن نیز به حساب آورد. از تألیف او اثری در میان نیست.

مزیت پیش‌نگاشته موجود در این علم به اثر گران‌سنگ منافع سور القرآن تألیف امام صادق جعفر بن محمد (ع) تعلق گرفته است (بروکلمان، ضمیمه ۱۰۴/۱؛ زرکشی، ۵۶/۲؛ صفار، ۴۲۲). نسخه‌هایی از این اثر در دست است (آلمان، کتابخانه جوتا، ش ۳۰، ۱۲۵۶؛ واتیکان، ش ۴، ۴۰۱۴).

حاجی خلیفه، محمد بن ادریس شافعی (۲۰۴ق) را با تألیف فضائل القرآن، نخستین نگارنده این دانش شمرده است (۱۸۳۵۹/۲).

اولین اثر نشر یافته، فضائل القرآن ابو عبید قاسم بن سلام (۲۲۴ق) است (زرکشی، ۵۶/۲؛ ابن‌ندیم، ۵۶؛ جوینی، ۴۳-۴۴؛ زرکلی، ۷۶/۵؛ صفار، ۴۰۹؛ علی شواخ، ۳۱۷/۳). این اثر که علاوه بر فضائل، مباحث دیگری از علوم قرآن را در خود دارد، می‌تواند در شمار نخستین

کتاب‌های جامع علوم قرآن به حساب آید. کتاب او به کوشش وهبی سلیمان، در لبنان، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۱ ق چاپ شده است.

۲.۷. واژه‌شناسی قرآن

نگارش‌های واژه‌شناسی با چند عنوان به عمل آمده است که پیشگامان هر یک از آنها جداگانه مورد بررسی است.

پیشگام نگارش در «غریب‌القرآن» عبدالله بن عباس (۶۸ق) با غریب‌القرآن (زرکشی، ۳۳۸/۱؛ بروکلیمان، ضمیمه ۳۳۱/۱؛ سزگین، ۲۷/۱، ۳۱؛ صفار، ۳۱۸) و مسائل نافع بن الازرق یا اجابات ابن عباس علی أسئلة نافع بن الازرق (زرکشی ۳۸۸/۱؛ مهدوی راد، ۱۴-۱۵) است. کتاب نخست به روایت عطاء بن ابی‌ریاح (۱۱۴ق) موجود است (نسخه خطی، برلین، ش ۶۸۳؛ عاطف أفندی، ش ۲/۲۸۱۵) و به روایت علی بن ابی طلحه را سیوطی آورده است (الاتقان، نوع ۳۶، ۳/۲-۱۰۶). کتاب دیگر به چاپ رسیده است (به کوشش ابراهیم سامرای، بغداد، ۱۳۸۹ق/۱۹۶۹م).

ابوهلال عسکری، اولین مصنف در غریب قرآن را ابو عبیده معمر بن مثنی (۲۰۹ق) با تألیف المجاز با اخذ از سؤالات نافع بن ازرق از ابن عباس (۶۸ق) دانسته است. سیوطی با وی هم‌رأی است (۳۲۰/۱). هرچند صدر، نخستین مؤلف را ابان بن تغلب (۱۴۱ق) آورده است (۳۲۰).

پیش‌نگارش «معانی القرآن» به واصل بن عطاء (۱۳۱ق) اختصاص دارد (ابن ندیم، ۲۰۹؛ زرکلی، ۱۰۸/۸-۱۰۹؛ صفار، ۳۴۳؛ علی شواخ، ۲۱۶/۴). وی، پیشوای معتزله و از متکلمان بلیغ بود و مذهب اعتزال را ترویج داد و آثاری از خود به جای گذاشت (زرکلی، همان‌جا). کتاب وی تاکنون به دست نیامده است.

اولین اثر موجود، معانی القرآن فرأه یحیی بن زیاد (۲۰۷ق) است (زرکشی، ۳۸۹/۱؛ صفار، ۱۹۸، ۳۴۲؛ علی شواخ، ۲۱۸/۴). این اثر انتشار یافته است (به کوشش احمد یوسف نجاتی و

محمدعلی نجار، قاهره، ۱۳۷۵ق/۱۹۵۵م.) صدر، نخستین مؤلف در این علم را نیز ابان بن تغلب (۱۴۱ق) دانسته است (۳۲۰).

آغازگر تألیف با عنوان «مفردات» راغب اصفهانی حسین بن محمد (۵۰۲ق) با مفردات الفاظ القرآن یا المفردات فی غریب القرآن است (زرکشی، ۱/۳۹۴؛ صفار، ۱۹۹). راغب، ادیب و مفسر بلندآوازه اهل اصفهان بود. در بغداد سکونت گزید و مشهور گشت. تألیفاتی در تفسیر و علوم قرآن، اخلاق و ادبیات به رشته تحریر درآورد (بروکلمان، ضمیمه ۱/۵۰۵-۵۰۶؛ زرکلی، ۲/۲۵۵؛ کحاله ۴/۵۹). مفردات او بارها چاپ شده است.

پیشینه نگارش در «وجوه و نظائر» از آن عکرمه بربری مولی ابن عباس (۱۰۵ق) است (حاجی خلیفه، ۲/۲۰۰۱؛ زرکشی، ۱/۱۹۱؛ علی شواخ، ۴/۲۶۱). وی از تابعان و آگاهان به تفسیر و مغازی بود. به سرزمین‌هایی مسافرت کرد و در مدینه به آن از دنیا رفت (زرکلی، ۴/۲۴۴). از کتاب او اثری در دست نیست.

پیش‌نگاشته موجود در این علم، الوجوه و النظائر یا الأشباه و النظائر فی القرآن الکریم، مقاتل بن سلیمان بلخی (۱۵۰ق) است (ابن‌ندیم، ۲۲۲؛ زرکشی، ۱/۱۹۰-۱۹۱؛ علی شواخ، ۴/۲۶۳؛ مهدوی‌راد، ۲۴). این کتاب انتشار یافته است (به کوشش عبدالله محمود شحاته، قاهره، هیئته العامة للکتب المصریة، ۱۳۹۵ق/۱۹۷۵م).

پیشرو نگارش در «لغات قرآن»، عبدالله بن عباس (۶۸ق) با اللغات فی القرآن است (زرکشی، ۱/۳۷۸؛ صفار، ۴۴۳؛ مهدوی‌راد، ۱۵-۱۶). این اثر به روایت ابواحمد عبدالله حسین سامرین حسنون (۲۸۶ق) چاپ شده است (به کوشش صلاح‌الدین منجد، قاهره، ۱۳۶۶ق/۱۹۲۶م؛ تجدید چاپ، بیروت، دارالکتب الجدید، ۱۳۹۲ق/۱۹۷۲م).

پیش‌نویسته «مبهمات قرآن» را سهیلی عبدالرحمن بن عبدالله (۵۸۱ق) با التعریف و الاعلام بما ایهم فی القرآن من الاسماء و الاعلام نوشت (زرکشی، ۱/۲۴۲؛ صفار، ۱۴۳؛ علی شواخ، ۲/۱۸۹). سهیلی، حافظ، عالم لغت و سیره بود. در مالمقه از مادر بزاد. در هفده سالگی نابینا شد.

به مراکش رفت و در آنجا تا پایان عمر به تألیف پرداخت (زرکلی، ۳/۳۱۳؛ کحاله، ۵/۱۴۷). کتاب او نشر یافته است (به کوشش محمود ربیع، قاهره، ۱۳۵۷ق/۱۹۳۸م؛ ۱۳۹۶ق/۱۹۷۶م؛ به کوشش عبد، ا. منها، بیروت، ۱۴۰۷ق/۱۹۸۷م).

۲. ۸. محکم و متشابه

پیشگام نگارش در متشابه لفظی قرآن، مقاتل بن سلیمان (۱۵۰ق) با *الآیات المتشابهات* یا *متشابه القرآن* و یا *التفسیر فی متشابه القرآن* است (ابن ندیم، ۵۶، ۲۲۲؛ یاقوت، ۱۸/۵-۸؛ بروکلیمان، ضمیمه ۱/۳۳۲؛ جوینی، ۲۲-۲۵؛ زرکشی، ۱/۲۰۲؛ زرکلی، ۷/۲۸۱؛ صفار، ۱۱۶؛ علی شواخ، ۴/۲۰۳-۲۰۴)؛ عبدالله محمود شحاته دیگر کتاب *او الوجوه و النظائر* را با نام *الأسباه و النظائر* منتشر ساخته و احتمال داده است که *الآیات المتشابهات* نام دیگر همان *الوجوه و النظائر* باشد (۸۱ مقدمه).

مقاتل، مفسر و محدث، در اصل از بلخ بود. به بصره آمد و در بغداد مقیم گشت و به تفسیر قرآن و نثر پرداخت. علاوه بر تفسیر، آثار دیگری در علوم قرآن دارد (همان جاها). نسخه‌هایی از کتاب نخست او برجا مانده است (ترکیه فیض‌الله، ش ۷۹؛ ترکیه طوب قپوسرای، ش ۷۴؛ استانبول، حمیدیه، ش ۱۵۸).

اما در متشابه معنوی، پیشتاز در تألیف احمد بن حنبل (۲۴۱ق) با بیان ما ضلّت به الزنادقة فی متشابه القرآن است (زرکشی، ۲/۱۹۷؛ صفار، ۶۰۷). نزدیک به این عنوان، از تألیف دیگری در زمره آثار او با نام *الرد علی الزنادقة فیما ادعت به من متشابه القرآن* یاد شده است (زرکلی، ۱/۲۰۳). هرچند ابن ندیم هنگام برشمردن آثار ابن حنبل از این کتاب نام نبرده است (۲۸۱). وی، پیشوای مذهب حنبلی است. اصل او از مرو و پدرش والی سرخس بود. در بغداد چشم به جهان گشود. در طلب علم سفرهای بسیاری کرد. در روزگار او، مخلوق بودن قرآن رونق گرفت و چون مخالف این امر بود، ۲۲ ماه زندانی کشید. علاوه بر مستند حدیثی، تألیفاتی در قرآن، تفسیر و تاریخ به عمل آورد (همان جاها). نسخه‌ای از کتاب نخست او موجود است (دمشق، کتابخانه ظاهریه، ۷۶۵۹، در یک مجموعه) و کتاب دوم چاپ شده است (زرکلی، همان جا؛ کحاله، ۲/۹۶-۹۷).

۲. ۹. ناسخ و منسوخ

نخستین نویسنده در دانش نسخ، قتاده بن دعامة سدوسی (۱۱۸ق) با نگارش *الناسخ و المنسوخ فی کتاب الله تعالی* است (زرکشی، ۱۵۲/۲؛ صفار، ۶۲۵؛ علی شواخ، ۲۳۴/۴). کتاب به روایت همام بن یحیی (۱۶۳ق) از استادش قتاده است و در آن آیات منسوخ و ناسخ به ترتیب قرآن مورد بررسی قرار گرفته و با روایتی در سوره‌های مکی و مدنی و نخستین آیات نازل شده، پایان پذیرفته است (قتاده، ۳). وی مفسر، حافظ، زبان‌دان و لغت‌شناس بود. بر اثر بیماری طاعون در واسط وفات یافت (زرکلی، ۱۸۹/۵؛ کحاله، ۱۲۷/۸). کتاب او انتشار یافته است (به کوشش حاتم صالح ضامن، در مجموعه سلسله کتب الناسخ و المنسوخ، ۳۱-۵۳ بیروت، الرساله، ۱۴۱۸ق/۱۹۹۸م، چاپ سوم؛ به کوشش خود او با نام *اربعه کتب فی الناسخ و المنسوخ*، بیروت، عالم الکتب، ۱۴۰۹ق/۱۹۸۹م و نیز جداگانه).

۲. ۱۰. اعجاز و علوم بلاغت قرآن

آغازگر نگارش ویژه در اعجاز قرآن، جاحظ عمرو بن بحر (۲۵۵ق) با *نظم القرآن یا الاحتجاج لنظم القرآن و غریب تألیفه و بدیع ترکیبه* است (جاحظ، ۹/۱؛ ابن ندیم، ۵۸؛ جوینی، ۴۸؛ زرکشی، ۲۲۱/۲؛ صفار، ۱۰۳). هرچند پیش از او نظام ابراهیم بن سیار (۲۲۳ق) و عیسی بن مسیح مزدار (۲۳۶ق) در این مباحث سخن گفتند و علی بن ربن طبری (۲۴۷ق) باب هفتم از کتاب *الدین و الدوله* خود را به اعجاز قرآن اختصاص داد (حمصی، ۳۵-۳۷).

جاحظ، پیشوای بزرگ ادب و رئیس فرقه جاحظیه در معتزله بود. تولد و وفات او در بصره واقع شد. از زیبایی بهره‌ای نداشت. در واپسین عمر خود فلج شد. کتاب بر روی سینه داشت که به دیار دیگر شتافت. آثار زیادی از خود به جای گذاشت (بروکلمان، ۱۸۲/۱، ۱۵۳). و ضمیمه ۳۸/۱؛ زرکلی، ۷۴/۵؛ کحاله، ۷/۸-۹). *نظم القرآن* او اکنون در دسترس نیست.

نخستین نگارش با عنوان «اعجاز قرآن» از آن باهلی محمد بن عمر بن سعید (۳۰۰ق) است که آن نیز موجود نیست (زرکشی، ۲۲۱/۲؛ زرکلی، ۳۱۱/۶؛ مهدوی راد، ۳۵-۳۶).

اولین نگارش انتشار یافته - تاکنون - *النکت فی اعجاز القرآن* رمانی علی بن عیسی (۳۸۴ق) است (به کوشش عبدالعلیم، دهلی، ۱۳۵۳ق / ۱۹۳۴م؛ به کوشش محمد خلف‌الله و زغلول سلام در ثلاث رسائل فی اعجاز القرآن، ۱۳۷۴ق / ۱۹۵۵م).

سرآغاز نگارش در علوم بلاغت قرآن به دست قطرب محمد بن مستنیر (۲۰۶ق) با تألیف *مجاز القرآن* انجام گردید (ابن ندیم، ۷۵-۷۶؛ یاقوت، ۵۲/۱۹-۵۴؛ جوینی، ۳۶؛ زرکشی ۳۷۵/۲؛ زرکلی، ۹۵/۷؛ علی شواخ، ۱/۱۶۴). قطرب عالم نحو، ادبیات و لغت شاگرد نزدیک سیبویه در بصره بود. تالیفاتی به عمل آورد (همان جاها). کتاب یاد شده او موجود نیست.

صدر، نخستین مصنف در «مجاز القرآن» را فرآء یحیی بن زیاد (۲۰۷ق) دانسته است (۳۲۱)؛ ولی در منابع به این اثر اشاره نشده است (ابن ندیم، ۹۱-۹۲؛ جوینی، ۳۷-۳۸؛ زرکلی، ۱۴۵/۸-۱۴۶؛ صدر، ۶۹-۷۱).

همزمان با قطرب، ابو عبیده معمر بن مثنی (۲۱۰ق) کتابی با همین عنوان تألیف کرد. هر چند این اثر، در واقع «غریب القرآن» است؛ زیرا او در تفسیر کلمه، عبارت «مجازه کذا» را به کار بست (زرکشی، ۳۷۵/۲؛ علی شواخ، ۱/۱۶۴). این کتاب چاپ شده است (به کوشش فؤاد سزگین، قاهره، ۱۳۷۵ق / ۱۹۵۴م. ...).

دیگر کتاب نشر یافته، *الابدال* از ابن سکیت یعقوب بن اسحاق (۲۴۴ق) است (ابن ندیم، ۹۸-۹۹؛ زرکشی، ۴۸۱/۲؛ چاپ کتاب به کوشش خاورشناس هفتر، بیروت، ۱۳۲۱ق / ۱۹۰۳م و به کوشش حسین محمدشرف، قاهره، ۱۳۹۹ق / ۱۹۷۸م).

کتاب‌شناسی

آقا بزرگ، شیخ آقا بزرگ تهرانی، *الدریعة الی تصانیف الشیعة*، بیروت، دارالأضواء، ۱۴۰۳ق / ۱۹۸۳م، چاپ سوم.

ابن جزری، محمد بن محمد (۸۳۳ق)، *غایة النهایة فی طبقات القراء*، به کوشش برجستراسر، مصر، خانجی، ۱۳۵۱ق / ۱۹۳۲م.

ابن خیر، ابوبکر محمد بن خیر أموی أشبیلی (۵۷۵ق)، *فهرسة ابن خیر*، به کوشش ابراهیم ابیاری، قاهره، دارالکتاب المصری و بیروت، دارالکتاب اللبنانی، ۱۴۱۰ق / ۱۹۸۹م، جزء اول.

ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۴۳۸ق)، الفهرست، به کوشش ابراهیم رمضان، بیروت، دارالمعرفة، ۱۴۱۷ق/۱۹۹۷م، چاپ دوم.

ابوعبید، قاسم بن سلام (۲۲۴ق)، فضائل القرآن، به کوشش وهبی سلیمان غاوجی، لبنان، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۲ق.

ابوهلال عکسری، حسن بن عبدالله بن سهل (۲۹۵ق)، الأوائل، به کوشش محمد سید وکیل، عربستان، بی تا.

استادی رضا، آشنایی با تفاسیر قرآن مجید و مفسران، قم، ۱۳۷۷ش.

بروکلمان، کارل، GESCHICHTE DER ARABISCHEN LITTERATURE لیدن، بریل، ۱۹۴۳م. جاحظ، عمرو بن بحر ابوعثمان (۲۵۵ق)، الحيوان، به کوشش عبدالسلام محمد هارون، بیروت، دارالجيل، ۱۴۱۶ق/۱۹۹۶م.

تستری، محمدتقی، الأوائل، به کوشش قیس آل قیس، تهران، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی. جویی، مصطفی صاوی، أعلام الدراسات القرآنية فی خمسة عشر قرناً، اسکندریه، منشأة المعارف، ۱۹۸۲م.

حاجی خلیفه، مصطفی بن عبدالله رومی ملاکاتب (۱۰۶۷ق)، كشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۰ق/۱۹۹۰م.

حمصی، نعیم، تاریخ فکرة اعجاز القرآن منذ البعثة النبویة حتى عصرنا الحاضر، دمشق، الترقی، ۱۳۷۵ق/۱۹۵۵م.

دانی، عثمان بن سعید ابوعمر و (۴۴۴ق)، المحکم فی تقط المصاحف، به کوشش عزة حسن، بیروت، دارالفکر المعاصر و دمشق، دارالفکر، ۱۴۱۸ق/۱۹۹۷م، چاپ دوم.

ذهبی، شمس الدین ابوعبدالله (۷۴۸ق)، معرفة القراء الکبار علی الطبقات و الأعصار، به کوشش محمد سید جاد الحق، مصر، دارالکتب الحدیثة، چاپ اول، بی تا.

زجاج، ابراهیم بن سری (۳۱۱ یا ۳۱۶ق)، معانی القرآن و إعرابه، به کوشش ابراهیم ایباری، قاهره، ۱۳۸۳ق/۱۹۶۳م.

زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله (۷۹۴ق)، البرهان فی علوم القرآن، به کوشش یوسف عبدالرحمن مرعشلی و دیگران، بیروت، دارالمعرفة، ۱۴۱۵ق/۱۹۹۴م، چاپ دوم.

زرکلی، خیرالدین، الأعلام، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۶، چاپ هفتم.

- سزگین، فؤاد، ARABISCHEN SCHRIFTTUMS، لیدین، بریل، ۱۹۶۷م.
- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی‌بکر بن محمد (۹۱۱ق)، *الاتقان فی علوم القرآن*، به کوشش محمد ابوالفضل ابراهیم، منشورات رضی و زاهدی، بی‌تا.
- همو، *بغیة الوعاة فی طبقات اللغویین و النحاة*، فاهره، السعادة، ۱۳۲۶ق.
- صالح، صبحی، *مباحث فی علوم القرآن*، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۸م، چاپ هفدهم.
- صدر، سیدحسن، *تأسیس الشیعة لعلوم الإسلام*، عراق، بی‌تا.
- صفار، ابتسام مرهون، *معجم الدراسات القرآنیة*، به کمک دانشگاه بغداد، ۱۹۸۴م.
- طاش کبری‌زاده، احمد بن مصطفی (۹۶۸ق)، *مفتاح السعادة و مصباح السیادة فی موضوعات العلوم*، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۵/۱۹۸۵م.
- طالقانی، سید عبدالوهاب، *علوم قرآن و فهرست منابع*، قم، دارالقرآن الکریم، ۱۳۶۱ش.
- علی شواخ اسحاق، *معجم مصنفات القرآن کریم*، ریاض، دارالرفاعی، ۱۴۰۳/۱۹۸۳م.
- قتاده، بن دعامة سدوسی (۱۱۸ق)، *الناسخ و المنسوخ فی کتاب الله تعالی*، به کوشش صالح ضامن، با نام *اربعة کتب فی الناسخ و المنسوخ*، بیروت، عالم الکتب، ۱۴۰۹/۱۹۸۹م.
- کحاله، عمر رضا، *معجم المؤلفین*، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی‌تا.
- مجلسی، محمدباقر (۱۱۱۱ق)، *بحار الانوار الجامعة لدرر الخبار الائمة الاطهار*، بیروت، موسسة الوفاء، ۱۴۰۳/۱۹۸۳م، چاپ دوم.
- مقاتل بن سلیمان (۱۵۰ق)، *الاشباه و النظائر*، به کوشش عبدالله محمود شحاته، فاهره، الهيئة العامة للکتب المصریة، ۱۳۹۵/۱۹۷۵م.
- مهدوی‌راد، محمدعلی، *سیر نگارش‌های علوم قرآنی*، تهران، دبیرخانه نمایشگاه قرآن کریم، ۱۴۲۱/۱۳۷۹ش.
- نجاشی، احمد بن علی بن احمد ابوالعباس (۴۵۰ق)، *فهرست أسماء مصنفی الشیعة*، مشهور به *رجال*، به کوشش سیدموسی شبیری زنجان، قم، جامعه مدرسین، بی‌تا.
- یاقوت، بن عبدالله رومی حموی (۶۲۴ق)، *معجم‌الادباء*، دارالفکر، ۱۴۰۰/۱۹۸۰م، چاپ سوم.